

ФОРМУВАННЯ КАПІТАЛІСТИЧНОГО УСТРОЮ В УКРАЇНІ: СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано найбільш значущі зміни суспільно-політичного устрою в Україні. На основі аналізу зроблено висновок про негативний вплив економічних і політичних реформ на соціальний розвиток держави.

Ключові слова: капіталізм, підприємництво, вільний ринок, соціальні фобії.

Суспільно-економічні процеси в Україні та світі свідчать про посилення інтересу до питань про сутність, можливості та майбутнє капіталізму. На сучасному етапі вибір адекватної та ефективної моделі організації господарського життя суспільства залишається актуальним питанням для подальшого реформування, тому що перехід від соціалізму до «дикого» капіталізму виявив прірву соціально-економічних проблем. Відомий інвестор Дж. Сорос визнає, що «капіталізм має недоліки і вади, але нічого кращого світ не вигадав» [1, с. 86].

Дослідження теорії капіталізму висвітлюються в наукових працях класиків політичної економії та соціології (М. Вебер, В. Зомбарт, Ф. Енгельс, Дж.М. Кейнс, В. Ленін, К. Маркс, Л. Мізес, Дж. Мілль, Д. Рикардо, Ж. Сей, А. Сміт, М. Фридман, Ф. Хаєк, Й. Шумпетер), сучасних зарубіжних та вітчизняних авторів (Л. Абалкін, Я. Корнаї, В. Мау, Дж. Сорос, А. Чухно, Є. Ясін та ін.).

Метою статті є дослідження розвитку капіталістичного устрою в Україні в сучасних умовах, зокрема його соціальних аспектів.

Український капіталізм за свої двадцять років підходить до останньої фази первісного накопичення капіталу. Сьогодні засоби виробництва повністю поділені між великими власниками. Деякі потужні підприємства ще перебувають у державній власності, але в найближчий час вони плануються до приватизації. Дійсно, уряд покладає на приватизацію великі надії, так як додаткових джерел покриття дефіциту бюджету немає.

Водночас остаточно має вирішитися питання ще одного важливого джерела капіталу – землі. Власне, вона і так вже розпайована і поділена між потужними землевласниками-орендаторами. Залишилося лише узаконити цей порядок і перетворити землю на повноцінний товар. Третій виробничий фактор – людський капітал, встановлення контролю над яким або навіть над усім населенням України з боку пануючого класу є системним і неминучим.

Передусім встановлюється контроль над народженням і життям людини – впроваджується страхова медицина, точніше, підтверджується її фактичний платний статус, тривають маніпуляції із соціальними виплатами.

Посилюється контроль над свідомістю через реформу освіти. Кількість вузів скорочується, академічна незалежність ліквідується. Трудова функція людського ресурсу регулюватиметься новим трудовим кодексом і новим пенсійним законодавством. Крім того, системи пенсійного та соціального страху-

вання, які мають бути головними гвинтами українського суспільства, продовжують бути у розбалансованому стані.

Україна має статус демократичної держави з ринковою економікою, є членом Світової організації торгівлі. Проте на практиці радянський спадок не лише постійно нагадує про себе у формі, наприклад, зловживання владою чиновників чи недотримання прав людини, а й недосконалістю економіки. Планова економіка СРСР, значний спад виробництва і гіперінфляція, перехід до капіталізму і, як результат, – українські мільярдери світового масштабу на тлі ще біднішої, ніж при комунізмі, країни. А після світової фінансово-економічної кризи 2008 р. про недоліки капіталізму заговорили навіть у лавах його традиційних прибічників – у США та Західній Європі.

У наукових джерелах класичний капіталізм XIX ст. визначається як економічна система, що базується на приватній власності на засоби виробництва. Система будується також на основі вільного ринку, де через механізм конкуренції товари обмінюються відповідно до попиту та пропозиції. Сучасний капіталізм, зберігаючи приватну власність як основу економічної системи (разом з іншими формами власності, у тому числі державну й суспільну), являє собою симбіоз недосконалої конкуренції та державного регулювання.

Його надбудовою є демократія, що передбачає право індивідуальної свободи всіх членів суспільства, обмежене законодавчими нормами, що регламентують правила поведінки у «вільному суспільстві».

Капіталізм (лат. *capitale* від *caput* – «голова») – історико-економічне й філолофсько-соціологічне поняття, що використовується для позначення одного з різновидів індустріального суспільства. Терміном «капітал», що ввійшов в обіг у XII-XIII ст., визначалися «запас товарів; цінності; грошова маса; гроші, що приносять відсоток». Протягом кінця XVII-XVIII ст. поняття «капітал» витісняє терміни «фонди», «багатство», «цінності», «майно», позначає багатство націй, національне надбання.

Статус однієї з базових економічних категорій «капіталізм» набуває на початку XX ст. в результаті публічної полеміки М. Вебера (робота «Протестантська етика і дух капіталізму») і В. Зомбарта («Сучасний капіталізм», «Буржуа»). За М. Вебером, капіталізм «тотожний прагненню до наживи в рамках безперервно діючого раціонального капіталістичного підприємства, до прибутку, до рентабельності». Капіталізм – це «таке ведення господарства, яке засноване на очікуванні прибутку за використання можливостей обміну, тобто мирного (формального) придбання» [2, с. 558].

В. Зомбарт бачить сутність капіталізму в тому, що людина втрачає свою центральну роль у господарському процесі, як «міру всіх речей». Створюються нові «індивідуальності»: підприємства – і саме їх відносини, інтереси, а не відносини та інтереси реальних людей домінують в економічному житті [3, с. 127].

За капіталізму система економіки характеризується правом людини на володіння, розпорядження приватною власністю й капіталом з метою одержання прибутку, а також правом на приватну ініціативу у будь-якій формі економічної діяльності, що належить самому індивідууму, обумовлену мотивом одержання прибутку. Економічна діяльність за капіталізму є відносно вільною від

контролю з боку держави, особливо у сфері ціноутворення і виробництва товарів. Трактуювання капіталізму як способу виробництва багатства, за якого вигода одного обертається вигодою для всіх, акцентує його системні характеристики:

1) вільна мотивація індивідуумів у пошуку оптимальних сфер прикладання трудових зусиль і формування відповідних моделей поведінки;

2) розум є головним джерелом індивідуального і суспільного багатства (провідним алгоритмом діяльності в умовах капіталізму є трансформація суспільно корисних ідей і винаходів в універсальні технології);

3) основою капіталізму (як в економічному, так і в моральному аспекті) є концепція економічного зростання;

4) рівні можливості людей у системах капіталістичного типу, що обумовлюються зокрема відділенням місця роботи індивідуума від місця проживання (як наслідок – мінімізація ролі соціального походження в процесах соціальної мобільності);

5) атрибутивна значимість права як інституту, що забезпечує передбачуваність механізмів обміну в умовах ринку, неможливість існування капіталістичного соціуму інакше, ніж у формі правової держави.

Особливе значення для еволюції капіталізму мають морально-культурні стереотипи, що формують відповідну систему мотивацій і установок індивідуумів: у випадках, коли в суспільстві домінують негативні настрої споглядального ставлення до життя й т.п., а також відсутні прагнення до збільшення особистого багатства, капіталістичний тип життєвих орієнтацій не може бути оперативно привнесений у життя людей винятково за допомогою методик «шокової терапії». Основною тезою критики капіталізму є ідея, що його успіхи в політичній й економічній сферах підривають культурно-ціннісні основи суспільства. Маються на увазі такі соціальні тенденції, як зростаюче розбещення частини населення достатком, поєднане із засиллям реклами, що заохочує людські слабкості, занепадом суспільного смаку й деградацією масової культури; атрибутивний для демократичного суспільства популізм політиків; дестабілізуючий вплив соціально-психологічних груп, схильних до авторитарних соціальних технологій; занепад аристократії [3, с. 10].

Незважаючи на різноманіття базисних і надбудовних форм сучасного капіталізму, у світі існує декілька його типів, що сформувалися завдяки культурним та цивілізаційним особливостям. У загальному розгляді їх можна звести до таких типів (або моделей) капіталізму.

1. Японська модель – національний державно-монополістичний капіталізм, що спирається на ринок і державне регулювання, підпорядкування приватних інтересів загальним. Характеризується соціальною стабільністю, сталим розвитком економіки, високим рівнем життя.

2. Моделі країн Східної Азії (Південна Корея, Гонконг, Тайвань) – капіталізм із домінуючою роллю держави, з середнім рівнем життя. Для цієї моделі характерним є різке розшарування суспільства, мафія, корупція, злочинність.

3. Модель феодално-кланового капіталізму (країни Південної Азії: Індія, Пакистан) – різкий розподіл на багатих і бідних, серйозні міжнаціональні проблеми, внутрішньополітична нестабільність.

4. Мусульманський капіталізм країн арабського Сходу – є зосередженням влади і власності в руках шейхів. За високих середньостатистичних показників рівня життя має місце різке розшарування населення на багатих і бідних.

5. Африканський капіталізм військово-феодалного типу – аграрно-сировинна економіка із злидним населенням і невеликим прошарком надбагатих громадян.

6. Латиноамериканські моделі капіталізму – диктаторсько-кримінальний капіталізм аграрного типу. Різке розшарування населення, корупція, злочинність.

7. Капіталізм США – класичний державно-монополістичний капіталізм із домінуючою роллю держави в економіці та політиці. Високий рівень формальної демократії, відносно високий середній рівень життя в комбінації з безробіттям і злочинністю.

8. Соціально-демократичні моделі (країни ЄС) – моделі з акцентом на малий і середній бізнес. Високий рівень життя, стабільність, соціальна забезпеченість. Розвинена демократія, соціальна захищеність громадян. Високий рівень життя, відносна стабільність, але високий рівень безробіття, злочинності.

9. Канадська модель капіталізму – це соціально-ринкова економіка, спрямована на гармонізацію інтересів усього суспільства, але супроводжується високим рівнем безробіття й міжнаціональними конфліктами.

Прибічники думки про те, що капіталізм не виправдав очікувань на пострадянському просторі, причинами цього вважають завищені очікування суспільства, психологічну неготовність людей до економічної нерівності та відсутності державного захисту, а також вибір гіршої моделі капіталізму [4, с. 10]. У колишніх республіках Радянського Союзу капіталізм сприймали як невід'ємну частину демократії, необхідної для досягнення більш високих стандартів життя. Замість того, капіталізм привів до узурпації влади, перешкоджання розвитку демократичних і правових інститутів.

Більше того, капіталізм з його принципом індивідуальної вигоди викликав глобальну економічну кризу, яка завдала тяжкого удару економікам пострадянських країн. Наслідки кризи – це ще одна жертва, яку довелося принести країнам колишнього СРСР за впровадження неадаптованої моделі вільного ринкового капіталізму. «Ліберальна еліта вважала, що за відсутності демократичного досвіду можна швидко побудувати розвинутий капіталізм, не враховуючи інтереси широких народних мас, і що Захід нам в цьому допоможе. Народ, який пережив епоху несвободи та рівності в злиднях вирішив, що капіталізм принесе волю та рівність у багатстві» [4, с. 12].

Отже, люди були психологічно не готовими до економічної нерівності й відсутності державного захисту, тому вони не можуть нести відповідальність. «Тільки обрана пострадянська еліта має нести цей тягар, так як саме вона побудувала бюрократичний капіталізм із корупцією безпрецедентного масштабу». Існує думка, що позитивні зміни настануть лише після зміни поколінь у владі та серед еліти, а поки – це «не капіталізм, а його імітація» [6, с. 8].

Противники тези про неефективність капіталізму на пострадянському просторі пов'язують невдоволеність досягнутими результатами із суб'єктивним чинником – підпорядкуванням механізмів ринкових реформ особистим інтере-

сам політиків, олігархів, чиновників. Успіх капіталізму вони вбачають у трансформації свідомості громадян.

Соціологи Оксфордського університету опублікували у 2009 р. аналітичну доповідь, де фактологічно доводять, що шоківий перехід від планової економіки до капіталізму, лібералізація, масова приватизація у країнах Європи (включно з Україною), Центральної Азії на початку і в середині 1990-х років мали величезний негативний вплив на стан здоров'я населення: більше 10 млн передчасних смертей, різке падіння тривалості життя людей.

Країни, де демократичні механізми були знищені в ході капіталістичних реформ, понесли найбільші втрати серед населення (Україна, Росія). Там, де вдалося їх через певний час відновити (у Польщі, Чехії) і призупинити капіталістичні реформи, що мали антисоціальний характер, ситуація краща.

Очевидно, що капіталізм у більшості випадків призводить до «дефіциту демократії», підміною її владою найбагатших осіб, які контролюють ЗМІ, засоби виробництва та основні фінансові потоки.

Світова фінансова криза у країнах ЄС та політичні протести більшості населення Греції, Франції, Німеччини та країн Північної Африки проти ринкових реформ, масової приватизації як засобів покращення економічного стану та виходу з кризи стали ще одним прикладом того, як великий капітал (меншість) з легкістю ігнорує інтереси більшості.

Ключовим догматом капіталістичного устрою є відносини права власності, зокрема на засоби виробництва, що визначає місце кожного громадянина у суспільстві. Як відомо, в Україні право власності абсолютно не гарантоване і є тимчасовим. Це не значить, що майно обов'язково буде відчужене, але така ймовірність критично висока для кожного власника (інвестора). Процес приватизації був і є закритим, неринковим і політизованим.

Приватизація не зробила з українців нових власників, натомість, позбавила їх права на державне майно на користь кількох сотень осіб. Так, незважаючи на значні надходження від приватизації (таблиця 1), за двадцять років Україна не змогла на цьому ні заробити, ні сформуванати прошарок масових інвесторів, ні залучити іноземний капітал. Між тим, у 2014 р. приватизацію планується завершити, при цьому збільшити капіталізацію державного сектору утричі, а до бюджету залучити 50-70 млрд грн [4, с. 12].

Таблиця 1 – Надходження від приватизації в Україні, млрд грн

2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.*
9,50	20,60	0,50	0,40	0,48	0,80	10,00

* – план

Основою капіталістичного способу життя є інститут приватної власності, вільне та прозоре бізнес-середовище. Сьогодні в Україні нараховується лише 2,5 млн приватних підприємців, а разом із членами їхніх родин – 4 млн осіб. Тобто людей, які економічно не залежать від держави, людей відповідальних, економічно активних, які вміють і не бояться ризикувати та перемагати [5, с. 8].

Безперечно, про успіхи або помилки реформ свідчать основні тенденції соціальних змін.

У 2010 р. Інститут соціології НАН України провів моніторингове дослідження «Українське суспільство-2010». Воно дає відповіді на запитання про сприйняття українськими громадянами економічної ситуації в країні, про їхні ціннісні орієнтації та соціальні фобії. Так, у 2010 р. зафіксовано зниження оцінок громадянами України економічної ситуації в країні порівняно з докризовим 2008 р. із 3 до 2,5 балу за 11-бальною шкалою (від «0» – дуже погана ситуація до «10» – дуже хороша). Як дуже погану її оцінили 19% населення, як погану (від «1» до «3») – 55,9% [6, с. 6].

Економічна криза відчутно позначилася на житті переважної більшості населення: дуже суттєво вона торкнулася 60,8% населення, катастрофічно – 18,6%. Легкою мірою її відчули 15,8% українських громадян. Двоє з трьох жителів України (64,9%) змушені скорочувати покупки одягу, взуття та інших речей, кожен другий (51,4%) – харчів. Сім'ї майже кожного третього опитаного (27,4%) зіткнулися з невиплатою заробітної плати, кожного п'ятого (19,2%) – зі звільненням з роботи [6, с. 7].

Ситуація на ринку праці помітно погіршилася. Складнощі працевлаштування відповідно до кваліфікації і з достатнім заробітком у своєму населеному пункті відчувають 80,9% громадян, а з достатньою оплатою, але не за кваліфікацією – 72,4%. На будь-яку роботу складно влаштуватися для 57,4% громадян. Як наслідок, більше половини опитаних (59,1%, що на 20% більше, ніж у 2008 р.) відчули погіршення матеріальних умов своєї сім'ї.

Більше половини українців (55%) вважають, що капіталізм має певні проблеми, але їх можна вирішувати шляхом подальшого регулювання та реформування. Третина опитаних (31%) згодні з твердженням про необхідність іншої економічної системи, так як вільний ринковий капіталізм не виправдовує себе, і тільки 6% відзначили, що нинішня капіталістична система працює добре, а посилення регулювання тільки знизить її ефективність.

Майже половина населення України (48,9%) віддає перевагу економічному розвитку країни на паритетних засадах державного управління та ринкових методів, третина (31,9%) – на основі державної власності і тільки 5,4% громадян виступають виключно за ринкове регулювання.

Аналіз результатів опитування в рамках проекту «Європейське соціальне дослідження» дає змогу стверджувати, що саме патерналістські установки є головними ціннісними орієнтирами населення. На запитання, чи повинен уряд вжити заходів для скорочення різниці в рівні доходів людей, 71,6% респондентів дали позитивну відповідь; 74,3% опитаних переконані, що обов'язком держави має бути забезпечення населення необхідною медичною допомогою, а 75,4% вважають, що держава повинна створити прийнятний рівень життя людям похилого віку. На думку 63,5% респондентів, однозначним обов'язком держави має бути і забезпечення роботою усіх бажаючих [6, с. 7].

Проте простежується тенденція зміщення в суспільних настроях. Так, за останні роки в Україні зросла кількість «інтерналів» – людей, які розраховують на самих себе, а не на зовнішні обставини.

За роки соціально-економічних трансформацій у ціннісних орієнтаціях людей відбулися складні й неоднозначні зміни. З одного боку, на сьогодні зберігається переважання позитивного ставлення людей до розвитку приватного підприємництва та приватизації малих підприємств: розвиток бізнесу в Україні схвалює більше половини населення (54,4%), не схвалює одна п'ята (19,9%); до передачі в приватну власність малих підприємств позитивно ставиться 40,5%, негативно – 28,5%.

Водночас практика конкретних форм реалізації права на приватну власність, особливо на великі підприємства і землю, критичне сприйняття використаних в Україні механізмів приватизації призвели до поширення антиринкових настроїв і навіть до появи реприватизаційних ідей. Сьогодні негативно до приватизації великих підприємств ставляться 62,1% населення, позитивно – 13,1%. До приватизації землі негативно ставляться 52,2% населення, позитивно – 24,3%. Негативізм переважає і стосовно можливості купівлі-продажу землі: проти такого рішення висловилися 57,3% опитаних, за – 25,8% [6, с. 7].

Найбільш значущими в українському суспільстві є загрози саме економічного характеру. Більшість опитаних побоюються зростання цін (84,2%), безробіття (80,1%), а також не виплати зарплат і пенсій (73,8%). Третина опитаних (34,7%) зазначила, що населення боїться голоду, 43,2% – зупинення підприємств. Різке зростання побоювань із приводу загрози безробіття, зупинення підприємств і не виплати зарплат, пенсій відбулося саме на тлі кризи. За останні докризові роки фіксували скорочення цих соціальних фобій.

За даними всеукраїнського опитування (Омнібус-2009), тільки в кожного п'ятого жителя України (18,0%) поліпшилося життя за роки незалежності. Погіршилося воно у значно більшої частини населення (43,7%). Відповідно до показника поліпшення життя тільки кожен п'ятий (18,0%) активно включився в нове життя і сприймає ринкові відносини як природний спосіб життєдіяльності. Третина населення (33,4%) перебуває в постійному пошуку себе в житті. Інша третина (33,9%) навіть не має бажання пристосовуватися до нинішньої ситуації. Із цими даними узгоджуються і відповіді громадян на запитання щодо повноти їхнього життя. Тільки п'ята частина населення (21,1%) вважає, що живе багатогранним і повноцінним життям. На жаль, більшість українських громадян (59,8%), так сказати не можуть. Ці дані підкреслюють неоднозначність оцінки сучасного етапу розвитку України, переплетення як внутрішніх недоліків соціально-економічного устрою нашої країни, так і впливу світової капіталістичної системи [5, с. 7].

Висновки. Проведений аналіз дозволяє переконатися, що розвиток капіталістичного устрою в Україні негативно впливає як на економічну, так і на соціальну сферу розвитку держави.

Національна модель має ознаки капіталізму латиноамериканського типу з високим рівнем корупції, злочинності, бюрократії, бідності переважної частини населення.

Перспективами подальших досліджень у даному напрямку є розвиток концепції економічного реформування в Україні та розробка системи практичних заходів щодо посилення соціалізації економіки.

Література

1. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности: [пер. с англ.] / Дж. Сорос. – М.: ИНФРА-М, 1999. – 262 с.
2. Энциклопедия социологии / сост.: А.А. Грицанов [и др.] // Серия «Мир энциклопедий». – М.: Книжный Дом, 2000. – 890 с.
3. Шпакова Р.П. Макс Вебер и Вернер Зомбарт о западноевропейском капитализме / Р.П. Шпакова // Социологические исследования. – 1992. – № 12. – С. 126-132.
4. Кириченко І. Українська подoba капіталізму: життя в економ-варіанті / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2010. – № 27 (807). – С. 10-11.
5. Сорока Ю. Останні дні малого бізнесу в Україні [Електронний ресурс]. – Електрон. текстові дані (987 байт). – Режим доступу: <<http://www.epravda.com.ua/publications/2010/07/15/24>>.
6. Майже десять мільйонів українців знаходяться на грані виживання [Електронний ресурс]. – Електрон. текстові дані (1807 байт). – Режим доступу: <<http://delo.ua>>.